

UDK 894.375-1(021)

ORCID 0009-0004-4798-4139

NAVOIY SHE‘RIYATIDA TAJRID VA TAFRID TUSHUNCHALARINING NAZARIY TALQINLARI

Kamolova Majnuniso Ulug‘bek qizi

QarDU 1-kurs daktarant

majnunisokamolova@gmail.com

kamolovamajnuniso@gmail.com

[+998914544979](tel:+998914544979)

Annotatsiya. Ushbu maqolada Tasavvufiy “tajrid” va “tafrid” tushunchalarining Navoiy lirikasida uchraydigan ko‘rinishlari, umumiy ma’no-mazmundan tasavvufiy talqiniga qadar, shuningdek Yassaviy, Mashrab ijodida uchraydigan “yolg‘izlik”ning bu ko‘rinishlarini ham ochib berishga harakat qilingan. Aslida “Tajrid” va “tafrid” tushunchalarining o‘zi ham “Yolg‘izlik” motivining bir ko‘rinishi bo‘lib, xilvatnishinlikka olib boruvchi, tasavvufiy maqomlarda bevosita ishtirok etadigan o‘ziga xos bir darajadir. Maqolada aynan mana shu darajalarning Navoiyga tegishli ayrim misralari misolida turlicha talqinlarini ko‘rib o‘tish mumkin.

Kalit so‘zlar. Tasavvuf, lirika, tushuncha, tafrid, tajrid, yolg‘izlik, maqom, daraja, bosqich.

Абстрактный. В данной статье предпринята попытка раскрыть суфийские понятия «таджрид» и «тафрид» в лирике Навои, от их общего смысла до суфийской интерпретации. По сути, понятия «Таджрид» и сам «Тафрид» представляют собой форму мотива «Одиночества», специфического уровня, ведущего к замкнутости и непосредственно участвующего в мистическом статусе. В статье на примере некоторых стихов, связанных с Навои, можно увидеть различные интерпретации этих уровней.

Ключевые слова. Суфизм, лиризм, понимание, тафрид, таджрид, одиночество, статус, уровень, стадия.

Abstract. In this article, an attempt has been made to reveal the manifestations of the Sufi concepts of "tajrid" and "tafrid" in Navoi's lyrics, from their general meaning to their Sufi interpretation. In fact, the concepts of "Tajrid" and "Tafrid" itself are a form of the motif of "Loneliness" and are a specific level that leads to seclusion and directly participates in mystical

status. In the article, it is possible to see different interpretations of these levels on the example of some verses related to Navoi.

Key words. Sufism, lyricism, understanding, tafrid, tajrid, loneliness, status, level, stage.

KIRISH.

Jaloliddin Rumi o‘zining sufizmning ensiklopediyasi hisoblangan “Masnaviy”sida Xudoga xitoban shunday deydi: “Sen qodiri mutlaqsan, sen hammasan, sen bizga fanoni ko‘rsatasan, biz, bizning borlig‘imiz esa loshay, hechdir”. Buyumlar Xudo qarshisida “Nomlarginadir”. Inson ham shunday ekan. Inson tanasining o‘zi ham xuddi shu kabi alam, qullik qafasidaki, unga jon baxtsizlikdan qamalgandir. Tirik bo‘lib yurish jon uchun falokatdir. Jonni shu qafasdan ya‘ni jasadidan ozod qilmoq kerak. Buning uchun u nimalar qilishi kerak? Mana endi biz quyida ko‘rib o‘tadigan ayrim bosqichlar insonni shu qafasdan ozod qilish, ruhan poklanish, kamolot bosqichlariga ko‘tarilishida yordam beradi.

Avvalo, “Tajrid va Tafrid” tushunchalariga to‘xtalib o‘tamiz. **Tafrid** arabcha so‘z bo‘lib, “Yolg‘izlanish” degan ma‘noni anglatar ekan. Tasavvufda esa Alloh tavhididagi oliy daraja degan ma‘noda keladi. Bu so‘z fard ya‘ni tanho, yagona kabi o‘zaklardan olingan bo‘lib, ko‘pincha tajrid bilan yondosh muqoyasali tushuncha sifatida ishlatiladi.

Ushbu tushunchaning asosi quyidagi hadisda batafsil berilgan: “Rasululloh (s.a.v.) dedilarki:” Mufarridlar o‘zib ketishdi”.

Mufarridlar kimlar, ey Allohning Rasuli?” deyishdi. U zot: Allohni ko‘p-ko‘p zikr qiluvchilardir”, dedilar. Boshqa rivoyatlarda esa mana bunday berilgan: “Ular Allohning zikriga qattiq kirishganlar bo‘lib, zikr ularning og‘irlik-yuklarini ketkazgan va ular qiyomat kunida yengil bo‘lib kelishadi”. (Termiziy rivoyati)

Aqida kitoblarining ayrimlarida vahdoniyat va fardoniya ma‘nodosh so‘zlar bo‘lib, yonma-yon ifodalanib kelinadi. Oralaridagi farq shunda bilinadiki, vahdoniyat zot e‘tiboridan, fardoniya esa sifat e‘tiboridan ishlatiladi. Alloh taolo zotida muvahhaddir (yolg‘izdir), sifatida munfariddir (yagonadir). Shihobiddin Suhravardiyga ko‘ra tafrid o‘ziga kelayotgan narsalar borasida nafsini ya‘ni o‘zini ko‘rmaslikdir, balki, o‘ziga nisbatan Allohning xayru saxovatini ko‘rishdir. Tajrid va tafrid o‘z ma‘nosiga ko‘ra talvin va tamkinga o‘xshaydi. Ularning biri bashariy sifatlardan poklanish, ikkinchisi esa ilohiy xulqlar ila xulqlanishdir.

Yassaviyning tarkidunyochiligi bilan so‘fiylar yoki zohidlar tarkidunyochiligi bir-biridan tubdan farq qiladi. Zohidlar taqvosiga ko‘ra ular Jannatdan umid qiladilar, ularning Jannatdan ta‘malari bor. So‘fiylar tarkidunyochiligida esa Faqat va faqat muhabbat yotadi, ular faqat Haq ni deydi. So‘fiy shaxs o‘zini tajrid va tafrid bilan ruhini poklab, haqq ul-yaqin martabasi tomon ko‘tarilish umidida bo‘ladi, fano holati nashidasidan surur oladi. Shunga ko‘ra, Yassaviyning muqaddas ruh tili bilan aytgan “hikmat”larine boshqacha g‘ayriinsoniydir deyish noto‘g‘ri. Yassaviy umri mobaynida yetimlarni himoya qildi, zulm ko‘rganlarga, mazlumlarga qo‘ldan kelganicha yordam qilishga urindi. Darvesh kabi sofdil, pokdomon kimsalar uning

tomon bo‘ldilar, uning ta’limotini keng ommaga yoyishga harakat qildilar. Yassaviyning she’riyati eng xalqsevar, haqsevar she’riyatdir.

Mashrabning tushunchasiga ko‘ra, ushbu dardning davosi faqat va faqat Haq sevgi, ishq, ilohiyot vasli, unga yetishmoqlikdir. Bu martabaga esa Insonni Ishq olib boradi. Mashrabda tavhid masrurligi, yor huzuridagi halovat tasviri, unga yetishish yo‘lidagi mashaqqat, qiyinchiliklar ya’ni ishq iztiroblari, tasavvufiy til bilan aytganda, **Talavvun va Tafriqa, Tajrid va Tafrid** bosqichlaridagi azoblar qo‘shib tasvirlanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. Tadqiqot jarayonida tarixiy-qiyosiy, analitik, gemenevtik hamda sotsiologik tahlil usullaridan foydalanilgan.

NATIJALAR VA MUHOKAMA. “Talvin (yoki talavvun)- xilma-xillik, solik barqaror bo‘lmagan, hali ko‘ngildan shubha, gina batamom ko‘tarilgana payti. Bu bosqichdan omon-eson o‘tib olsa, uning kamolotiga kamol qo‘shilib, “TAJRID”ga kiradi, ya’niki, ruh yalang‘och bo‘ladi, jism esa o‘z qafasidan ajrala boshlaydi. O‘zi esa Xudodan boshqani istamay qoladi. Allohning talabidan o‘zga talabi bo‘lmay, dunyoni hech ko‘ra boshlaydi, fikru zikri faqat Allohning yodi bilan bo‘lib qoladi.

Ushbu bosqichda qalb mosuvullohdan qutuladi, Iloh uchun xoli bo‘ladi. **Tajrid bosqichi qurb (yaqinlashish)ga olib boradi, solik g‘arib holini boshidan o‘tkazadi. Tajriddan qurbga, qurbdan tafrid (yakkalanish)ga boriladi.** Bu esa Haqqa yetishish demakdir. Ruh esa ana shunda barqaror bo‘la boshlaydi. Ana shundagina huzur-halovat olamiga yetishishi mumkin.

Bu bosqichni Navoiy bir g‘azalining baytlari orqali quyidagicha izohlaydi va g‘azalning quyida to‘liq bayoni tushuncha hosil qilishimiz uchun beriladi:

*Chu solik aylar esa azm vodiysi tavhid,
Kerakki, minsa bu sayr ichra markabi tajrid.
Bu markabu bu safar kimsaga muyassar emas
Ki, hosil aylamagay olam ahlidin tafrid.
Bu ham kishi o‘zini boru yo‘qdin etkay fard,
Emastur o‘zluksidin mumkin o‘lmayin ta’yid.
Chu do‘st lutfig‘a bu barcha bo‘ldi vobasta,
Nedin kerak kishiga vasl naqdidin tardid.
Azalda chun ne nasib o‘ldi, o‘zga bo‘lmadi ul,
Sa’idni ne shaqi qildi, ne shaqini sa’id.
Ketur qadahki, dame o‘zni xush tutay, ey mug‘,
To‘la quyarg‘a emas hojat aylamak ta’kid.
Navoiy istamas o‘zni dame bu dayrda sog‘,
Hamisha kayfiyatig‘a aning bering tajdid.*

Agar solik, Tavhidni azm aylagan bo‘lsa, ya’ni maqsad qilgan bo‘lsa, u shunday qilishi kerakki: *minsa bu sayr ichra markabi tajrid.* Ya’ni, tajrid markabini sayr davomida (maqsadi sari eltadigan yo‘li davomida) minsa, tavhidga boradi. Bu ham *kimsaga muyassar emaski*, deydi

Navoiy, toki olam ahli ichra “Yolg‘izlik”ni, yolg‘izlanishni hosil qilmaguncha, buni *hosil aylamagay olam ahlidin tafrid, deya izohlaydi*. Keyingi misradan bu maqsad kengroq ochib berishga harakat qilinadi. *Kishi o‘zini boru yo‘qdin etkay fard- bor-u yo‘g‘idin fard aylash, bu-boru yo‘g‘idan kechish degani*.

Tafrid- yolg‘izlanish, o‘zini odamlardan chetlashish, o‘zini uzlatga olish.

Bu markabu bu safar kimsaga muyassar emas

Ki, hosil aylamagay olam ahlidin tafrid.

Bayt so‘ngida u bu dayrda sog‘ bo‘lib turishni istamaydi, har dam yangilanib turishni xohlab shunday deydi:

Navoiy istamas o‘zni dame bu dayrda sog‘,

Hamisha kayfiyatig‘a aning bering tajdid.

Tajdid- yangilamoq, yangilab turmoq, tez-tez qaytarib turmoq[1]¹⁵².

Bundan tashqari, uning yana bir g‘azalida tajrid va tafrid masalasini Ruhululloh misolida ham aytib o‘tadi:

Kufri zulfi ichra har soat rusuxim uylakim,

Dam-badam ahli yaqin imonining tajdididur.

Ul quyosh vaslin tilarsen, bo‘l mujarrad, negakim,

Ko‘kka Ruhullohni yetkurgan aning tajrididur.

Istasang jon yo ko‘ngul, qilsam taraddud, ayb emas

Kim, Navoiyda alarni tonglamoq tardididur.

G‘azalning qisqacha umumiy bayoniga o‘tadigan bo‘lsak, *imonining tajdididur*, deb imonni har safar tajdidlab ya‘ni yangilab turmoq kerakligini aytib o‘tadi. Ana shunda *Ul quyosh vaslin tilarsen, bo‘l mujarrad*, quyosh deb Haq visoli nazarda tutilmoqda, bunda mujarrad bo‘l, ya‘ni mujarrad- yakka, yolg‘iz, tanho bo‘l[2]¹⁵³. Ko‘kka, Haq visoliga Ruhulullohni yetkargan ham uning tajridi- yolg‘izligidir, deydi.

Tashqaridan qaralganda, Navoiyning insoniy va ijodiy shaxsiyati bizlar uchun ham yaqin, ham yiroqdir.

Yaqinligi: Navoiyning shaxsiy hayoti, atrofdagilari, ijodiy ishlari, ustoz, shogirdlari, yaratgan asarlari va kimlar uchun qachon yaratilganui, umr yo‘llari va shunga o‘xshash hodisotlardan xabardorligimizdir.

Yiroqligimiz: Xazrati Navoiydek ulug‘ mutafakkirning asl aytmoqchi, bizlarga yetkazmoqchi bo‘lganlarini to‘la anglab yeta olmaganimiz, hamono uni o‘qib, o‘rganib, izlanib yotganligimiz, uning maqsad muddaosini ochib bera olgan yoki ochib bera olmaganlarimizda.

¹⁵² O. F. Akademiyasi, Alisher asarlarining izohli lug‘ati, 3-tom, Toshkent: O‘zbekiston CCP "Fan" nashriyoti, 1984.

¹⁵³ O. F. Akademiyasi, Alisher Navoiy asarlari izohli lug‘ati, 2-tom, Toshkent: "Fan" nashriyoti, 1983.

Shuningdek, kommunist zamonning ayrim iddaolari tufayli, aslida Navoiyning aytmoqchi bo‘lganlarini noto‘g‘ri talqin va tahli etib yurganligimizdadir.

Mana Mustaqillikka erishganimizdan buyon aynan o‘sha o‘tmish zamonning nojo‘ya qarashlarini to‘g‘ri talqinga burishga harakat qilib kelmoqdamiz. Sababiki, zohidlik va botinlikda katta gap bor. Kelajak avlodning to‘g‘ri yo‘nalishdan borishini ta‘minlash esa bizlarning qo‘limizda. Buni tushungan holda, hozirgi bosh masala o‘tmish adabiyotini eskicha emas, balki unda aslida qanday ma‘no-mazmun mujassamlashganligini g‘oyaviy-badiiy talqinlar asosida tadqiq etib, eskirgan qonun-qoidalaridan kechishdir.

Shoir orifona g‘azallaridan birida:

*Tut o‘zungga fardu bekaslik baloyu emgakin,
Yo birovga o‘rganib ayru tushub emganmagil, –*

deydi.

Fardlik, tajrid, yolg‘izlik hissiyotlari mujassam etgan bu kabi baytlar shoir ijodida ko‘plab uchraydi. Bular shaxsning ma‘naviy hayot tarzini hatto hayotining ma‘no-mazmunini sharhlaganda ham ko‘ngilga bir ta‘sir o‘tkazmay qolmaydi. Bu haqida Ibrohim Haqqul olimimiz “Abadiyat farzandlari”[3]¹⁵⁴ asarida shunday deydi: “bir paytlar Abdulla Oripov bilan Navoiy mavzusida suhbatlashganimizda u shunday: “Navoiy favqulodda shaxs. Sezgir. Teran. Ruhan uyg‘oq. Biror dam siyrati sokinlashganini payqay olmaysiz. Muhtasham korxonaday to‘xtovsiz ishlaydi”, -degan edi”. Haqiqatan ham Navoiy hech nimani e‘tiboridan chetda qoldirmaydi. Oddioygina misol “Lison ut-tayr”[4]¹⁵⁵ idagi quyidagi misolni olaylik:

*O‘n sakkiz ming olam ichra neki bor,
Ahli ma‘ni qilurlar e‘tibor.-*

degan baytini olsak ham fikrimizni yaqqol tasdiqlaydi. Sababiki, shoir bu asarini o‘spirinli davridayoq yozgan. Demak, o‘smirligidan u “Ahli ma‘ni”lar qatori fikr yuritgan.

Umumiy tarzda qaralganda Navoiy she‘riyati hassos shoirning sub‘ektiv, ya‘ni anfusiy his-tuyg‘u, ehtiros va holatlarining rangin manzarasidir. Bularsiz shoir shaxsining jonli, serjilo qirralarini aniqlash dushvor. “Favoid ul-kibar”dagi g‘azallardan birida shunday so‘zlar bitilgan:

*Deding: “Fano nedurur?” Muxtasar deyin: “O‘lmak”
Ki sharhin tilasang, yuz risola bo‘lg‘usudur.*

Navoiy she‘riyati diqqat bilan o‘qilib, keng ko‘lamda mushohada etilsa, shoirning erk zavqi, talvin maydoni fano va fanovashlik ekanligiga hech shubha qolmaydi. Foni taxallusini tanlash va ishlatishga Navoiy to‘la haqli edi. Chunki har qanday maqsad va urinishda fano unga nafs ta‘siridan qutulish chorasi hisoblangan. Shoir shaxsining qushday yengil, hayot ziddiyatlari

¹⁵⁴ I. Haqqul, Abadiyat farzandlari,, . – Toshkent, 1990, 164-bet.

¹⁵⁵ А. Навоий., "Лисон ут-тайр. Йигирма томлик, ўн иккинчи том.," – Тошкент: , Фан, , 1996., p. 326 б.

va dunyo qafasidan forig‘ligiga bosh sabab ana shu. Munojot mazmunidagi ruboiylaridan birida u yozadi:

*Kom ayla Navoiyg‘a fanoni, yo Rab,
Chun bo‘ldi sening yo‘lingda foni, yo Rab!
Lutf ayla baqoyi jovidoni, yo Rab,
Ul dam sen bil ne qilsang oni, yo Rab!*

XULOSA. Darhaqiqat, fikrlik, darveshlik, rindlik, oriflik, hatto oshiqlikda ham shoirga bundan baland va sobit orzu yo‘q edi. Kom aylamoq-maqsad qilmoq ma’nosida kelgan. *Yo Rab, Navoiyga Fanoni birlini, buyuklikni kom ayla*, ya’ni shunday bir ulug‘ maqsad qilib qo‘yki, chun, sening yo‘lingda ya’niki, ishqing yo‘lida, muhabbating yo‘lida foni bo‘lsin- yo‘q bo‘lsin. Yo Rab unga shunday lutf aylaginki, baqodan umid qila olsin. Toki ungacha, ul damgacha oni ya’ni Navoiyni nima qilsang ham qil, mayli, - deydi.

Fano va foniylilik Navoiyga ishq, visol, irfon, oriflik maslagi edi. Bir qator navoiyshunoslar hamjihatlik bilan shoirni shu maslakdan ajratishga urinishgan. Buning asosiy sababini shunday sharhlash mumkin: mumtoz sharq adabiyoti fanolikka, yangi adabiyot voqelikka tayangan. Eski adabiyot nigohni asosan oxirat hayotiga qaratgan bo‘lsa, yigirmanchi asrda dunyoga kelgan adabiyot esa zohiriy taassurotlaridan tug‘ilgan ma’nolar bilan qiziqqan. Bu haqiqatga to‘g‘ri qaralmasa, hech vaqt Navoiyning quyidagi kabi baytlarini xatosiz talqin etib bo‘lmaydi:

*Demon yolg‘iz jahondin ayla tajrid,
Nekim Haq g‘ayridir bo‘lg‘il mujarrad.*

Inson tirik ekan, o‘zgalar bilan muomala-munosabatida anglashilmovchilik, zohiriy yoki botiniy qarama-qarshiik yuz beradi. Navoiyga ko‘ra, har qanday ziddiyatdan qutulishning birinchi chorasi malomat, ya’ni har bir kishining o‘zini malomat aylay olish holiga erishishi. Ikkinchisi, fanovashlikdir. Chunki faqat fano, faqat chin foniylilik insonni barcha g‘ayriinsoniy illat va aloqalardan qutqazib daxlsiz ma’naviy hurlikka yuksaltiradi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. O. F. Akademiyasi. (1984) *Alisher asarlarining izohli lug‘ati*, 3-tom, Toshkent: O‘zbekiston CCP "Fan" nashriyoti.
2. O. F. Akademiyasi. (1983) *Alisher Navoiy asarlari izohli lug‘ati*, 2-tom, Toshkent: "Fan" nashriyoti.
3. I. Haqqul. (1990) *Abadiyat farzandlari*. Toshkent, 164-bet.
4. A. Навоий. (1996) *Лисон ут-тайр. Йузурма томлик, ўн иккинчи том*. Тошкент. Фан. 326 б.
5. “Jahon adabiyoti” adabiy-badiiy, ijtimoiy-publisistik jurnal. (2008) Toshkent, G‘afur G‘ulom.
6. N. Komilov. *Tasavvuf*. Toshkent. Yozuvchi.
7. Sh.M.S.M. Yusuf. (2012) *Tasavvuf haqida tasavvur*. Toshkent. Sharq.